

DİLÇİLİK

AFAQ AĞAYEVA
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
e-mail: afag.agayeva 58@gmail.com

GÖRÜŞMƏ ETİKETLƏRİ

(Texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məşğələləri üçün nəzəri material)

Xülasə

Əvvəllər insanlar salamlaşarkən sanki xüsusi bir rəqs ifa edirdilər. Onlar buna məcbur olurdular.

Sonra papağı çıxartmaq adəti həmin ritualı (ənənəni) əvəz etdi. Amerikalı tədqiqatçı A. Şefflen yazar ki, salamlaşma zamanı bir sıra proseslər özünü göstərir:

- 1) Salamlaşan şəxs göz və sıfətlə istiqamət götürür.
- 2) Onun qasıları dərtilir.
- 3) Müxtəlif sözlərdən istifadə edir.
- 4) Jestlərdən istifadə edir. Məsələn, ovucla salamlaşır.

Salamlaşmanın növləri müxtəlif xalqlarda fərqlənir. Məsələn, ruslarda salamlaşmanın 40 növü var. M. Kaşgari oğuzların salamlaşması haqqında maraqlı məlumatlar verir. Azərbaycanda salamlaşmanın müxtəlif formaları var:

- Salam, nə var, nə yox?
- Sağlığın. Salamatlılıqdır.

Belə dialoqlar hörmət ifadə edir. Bəs papağa əl toxundurmaq adəti necə yaranıb? O zaman cəngavərlər küçədə gedərkən tanış adamları görəndə dəbilqələrini qaldırib üzlərini göstərirdilər. Yəni ki, mən filankəsəm.

Azərbaycanda salamlaşma etiketləri hələ "Kitabi-Dədə Qorqud dastanları"ndan bizə miras qalıb.

(Daha sonra məqalədə salamlaşma etiketlərinin mənası haqda məlumat verilir).

Açar sözlər: nitq, etiket, salam, qeyri-verbal, kommunikant.

Riyaziyyatda düzgün beşbucaqlının qurulması, düzgün onbucaqlının bir tərəfinin təyin edilməsi, xüsusən, nifaqorçulara məxsus gizli "Salam" işarəsi olan beşkünclü ulduzun qurulması anlayışları və s. Pifaqor qardaşlarının adı ilə bağlıdır.

Vaxt vardi ki, adamlar görüşən zaman az qala xüsusi mərasim rəqsi ifa etməyə məcbur olurdular. Sonra ayaqların bükülüb-açıldığı dəbdəbəli təzimdən yalnız papağı çıxarmaq adəti qaldı. Bu da, öz növbəsində, barmaqları şərti olaraq, şlyapaya yaxınlaşdırmaq, nəhayət, başı tərpətmək ilə əvəz edildi.

Amerika tədqiqatçısı Albert Shefflen salamlaşma zamanı insanların davranışlarını təhlil edərək, belə nəticəyə gəlmışdır ki, salamlaşma zamanı özünü göstərən başlıca proseslər bunlardır:

- 1) istiqamət götürmə (gözlərlə və sıfətlə);
- 2) "qaşların dərtılması" adlandırılan kinetik hərəkət;
- 3) salamlaşmanın sözlü (verbal) formulları;
- 4) ovucun da iştirak etdiyi salamlaşma jesti.

Maraqlıdır ki, salamlaşmanın burada göstərilən ikinci momenti - anı (qaşların dərtılması) yalnız kommunikantlar (tərəflər) həqiqətən bir-birini tanıdığı halda özünü göstərir. Bu kinetik hərəkət heç də bir-birinə baxıb, ötüb keçmə hərəkəti deyil, bəlkə, bir-birinə yaxınlaşma siqnalıdır.

Müxtəlif xalqlarda sözlü (verbal) və sözsüz (qeyri-verbal, averbal), salamlaşmanın və vidalaşmanın çox rəngarəng növləri vardır. Məsələn, ruslarda təxminən 40, bəlkə də, daha artıq salamlaşma növü vardır.

Bu müxtəlifliyin səbəbini belə şərh etmək olar: ünsiyyətdə olanların qarşılıqlı əlaqəsinin başlanğıcı kimi salamlaşma hər hansı ünsiyyətin başlıca elementidir. Deməli, müxtəlif ictimai qaydaları olan cəmiyyətlərdə ünsiyyət aktı kimi işlənib, müxtəlif tələblərə cavab verməli olur.

M.Kaşgari oğuzların salamlaşması haqqında yazırıdı: "Bir - birini tanımayan iki adam qarşılaşdıqları zaman önce salamlaşar, sonra "boy kim?" deyə soruşarlar ki, "hansi boydansan?" deməkdir... Beləliklə, biri o birinin boyunu (qəbiləsini) tanımış olur və bundan sonra danışmağa başlar, yaxud durmayıb ayrırlarlar (Divanil-luğat-it türk).

Azərbaycan mədəniyyətində "Salam", "Salaməleyküm!", "Sabahınız xeyir!" və s. kimi salamlaşmalar hər kəsə müraciətlə işlədirilə bilər. "Ya Allah", "Xoş görmüşük!", "Gün aydın!" kimi vahidlər, əsasən, qeyri-rəsmi şəraitdə ictimai səviyyəcə ey ni mövqedə olanlar arasında işləkdir. Saysız-hesabsız sabit ifadə formulları vardır ki, onlar hər dəfə nitqdə yenidən yaradılmış, hazır şəkildə işlədirilir. Bununla belə, burada da yeniliklər, müasirlik öz təsirini göstərir.

Bütün salamlaşmalarda, hal-əhval tutmalarda, təbrik və təşəkkürlərdə kontakt-yaradıcı funksiya əsas yer tutur:

- Salam, nə var-nə yox?
- Sağlığın! Salamatlılıqdır...

Belə dialoqlar əslində "mən səni görürəm, sənə diqqət yetirirəm, sənə hörmət edirəm, səninlə ünsiyyətə razıyam" kimi mənaları bildirir. Özü də, bu nitq etiketi ictimai mahiyyət kəsb edir. Bunu nəzərə almadan bir sıra etiketlərin funksiyası düzgün anlaşılıbilməz. "Kefin necədir? İşlərin necədir?" - suallarını verən, heç də həmin şəxsin kefi, işləri haqqında geniş məlumat almaq məqsədi izləmir. Bəzən ziddiyyətlər, in-

cikliklər yaranır: "Halımı soruşur, dərdimə qulaq asmır" - umu-küsüsü hamiya tanışdır.

İngilis etnoqrafi B.Malinovski belə "boş söhbətləri" kontakt-əlaqəyaradıcı ünsiyət termini ilə qeyd etmişdir.

İşarə ilə salamlaşma. İlk salam ibtidai icma quruluşunda yaranmışdır. Çox qədim zamanlarda insanlar hələ danişa bilmirdilər. Onlar meşədə bir-biri ilə görüşəndə do-daqlarının altında nə isə donquldanırdılar. Mamont ovu zamanı görüşərkən isə əllə-rindəki nizə və ya daşı yuxarı qaldırmaqla salamlaşırırdılar.

Papağı çıxarmaqla salamlaşma. Papağa əl toxundurmaq. Nisbətən sonrakı dövrlərdə başdan - ayağa dəmir zirehə bürünmiş cəngavərlər başlarında dəbilqə və üzlərini örtən dəmir niqabla (üz örtüyü) gəzirdilər. Amma tanış adam görəndə üzlərini göstərmək istəyirdilər. Buna görə də, üzlərini örtən dəmir dəbilqəni çəkmək üçün əllərini başlarına tərəf qaldırırdılar.

Müasir əsgərlərin əllərini gicgahlarına doğru apararaq, "salamlaşma" hərəkəti məhz o dövrdən qalıb. Əvvəllər əllərini dəbilqəyə doğru qaldırırdılar. İndi isə papaqlarına toxundururlar. Baxmayaraq ki, başlarında dəbilqə, üzlərində dəbilqə yoxdur, həmin adətin izləri müasir dövrümüzdə də qalıb.

Papağı çıxarmaq. Romadakı qullar öz ağalarını salamlamaq üçün mütləq papaqlarını çıxarıb, təmiz qırxılmış başlarını onlara göstərməli idilər. Belə baş - həmin şəxsin qul olmasını bildirirdi. Muşketyorlar (Fransada kralın qvardiya süvarisində xidmət etmiş zadəgan - keçmiş əsgərlər) isə təzim etməli idilər. Amma bu zaman başındakı şlyapa yerə düşürdü. Buna görə də onlar belə bir üsuldan istifadə etməyə başladılar: papağı çıxarıb, sonra təzim etmək. İndi papağı, şlyapanı çıxarıb, təzim etmək adəti məhz o vaxtdan qalıb.

Dövlət bayrağını salamlayanda və Himni dinləyəndə də insanlar papaqlarını çıxarırlar. Çünkü belə anlarda əlavə jestlərdən və "boş" sözlərdən istifadə etmək məsləhət görülmür!

Sözlə salamlama. Əsl ünsiyyət insanın müraciəti ilə başlanır. Salam vermək, kef - əhval tutmaq müraciətin ilkin şərtidir. Hər bir azərbaycanlı, xüsusən ziyahılar, kimə, harada və necə müraciət etməyi bilməlidir.

Müasir dövrdə yalnız "salam" şəklində deyil, digər ən müxtəlif variantlarda da həmin ifadə tərzi özünü göstərir. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə həm "salaməleykum" və "salamunəleyküm", həm "əleykəssalam" və "əleyküməssalam", həm "əleyk", həm də "salam" sözləri lüğət vahidi kimi qəbul edilmişdir.

Xüsusilə, son dövrlər özünəqayıdısla, milli adət-ənənlərə riayətin yüksəlməsi prinsipi ilə əlaqədar hətta ifadənin bütöv variantları daha böyük aktuallıq kəsb etməkdədir. Məsələn, 1995-ci il fevralın 12-də Respublika prezidenti H.Əliyev respublika müəllimlərini qəbul edərkən (1995-ci il fevralın 12-də) onları "salaməleyküm" etiketi ilə salamlamışdı.

Dini dairələrdə bu ifadə ərəbcədə işlənildiyi kimi bütövlükdə "Əssalamü əleyküm və rəhmətullah və bərəkətuhu" (Sizin üzərinizə salam və Allahın mərhəməti və bərəkəti olsun!) tərzində işlədir.

Salamın cavabını qaytarmamaq, yəni "salam almamaq" ən böyük qəbahətdir. Salam Allahın adlarındandır və ilahinin bütün gücünü, əzəmətini göstərir. Odur ki, İslam dünyasında əslində salama münasibət heç də salam verənə münasibət deyildir, bəlkə, İlahiyyə münasibətdir. "Koroğlu" dastanlarındakı bir qoşmada deyilir:

Salam verdim, salam almaz,
Görüm kəssin salam səni.
Ağcasız, pulsuz aşığam,
Pulum yox ki, alam səni.

Allahın min bir adlarından olan "Salam" sözü alqış və ya qarğış məqamında da işlədir. Həmin qoşmada bunun şahidi oluruq.

Hətta acığı gəldiyi, xoşlamadığı bir şəxs də salam verəndə onu almaq müsəlmanın borcudur. Bu cəhətdən "Kitabi-Dədə Qorqud"da aşağıdakı səhnə diqqətə layiqdir. Dəli Qarcar düşmən bildiyi, öldürmək istədiyi Dədə Qorqudun salamını almalı olur. Əsərdə deyilir: "Dədə Qorqud gəldi, baş endirdi, bağır basdı. Ağız - dildən görklü salam verdi. Dəli Qarcar ağızın köpükləndirdi. Dədə Qorqudun üzünə baxdı. Aydır: – Əleykəssalam! Ey əməli azmiş, feili dönmiş..."

"Qurani-Kərimin dördüncü - "Ən-Nisa" surəsinin səksən altıncı ayəsində deyilir: "Sizə salam verildiyi zaman onu daha gözəl alın və ya (eyni ilə sahibinə) qaytarın! Şübəhəsiz, Allah hər şeyi hesaba alandır".

Bununla belə, müsəlmanlar arasında da bir sıra hallarda salam almamaq mümkünündür. Füzuli "Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar" deyərək şikayətlənir.

Bəzən də bir-biri ilə düşmənçilik münasibətində olanlar, nə üstə isə incik düşmüsələr də qarşı tərəfin salamını almamaqla öz təhqirəmiz münasibətlərini bildirmiş olurlar. Məsələn, iki qardaşın görüşü:

Sabir: Dadaş, salaməleyküm!

Məşədi Mehdi: Bəh-bəh-bəh... xalqın da qardaşı var, baxıb fərəhlənir, mənim də (H.B.Nəzərlə).

Bəzən isə silki mənsubiyyətinə görə ierarxiyanın (vəzifə, mövqe pilləkəninin) yuxarı pilləsində dayananlar nisbətən aşağı təbəqə nümayəndələrinin salamını almağa o qədər də həvəs göstərmirlər. Əlbəttə, bütün göstərilən hallarda psixoloji amilin təsiri də az rol oynamır. Məsələn:

Nurcahan: Salaməleykim, Xirdaxanım, başına dönüm, xeyirdimi?

Xırda xanım: Atam, anam sənə qurban. Xeyir olmamış nə var, a başı batmış (N.Vəzirov).

C.Cabbarlının "Almas" piyesində Hacı Əhməd yaltaq sovet (şura) sədri Baloglanın salamına cavab verməməklə onu özünə tay tutmadığını, hətta adam yerinə qoymadığını nəzərə çarpdırır:

Baloğlan. Salam əleyküm, Hacı dayı!
Hacı Əhməd. Balam, bəs bu iclası haçan başlayırsınız?
Daha bir sırə psixoloji hallar, şəraitlərlə əlaqədar salamlaşma etiketi müxtəlif şəkillərdə təzahür edə bilər:

Həsənəli bəy. Məni çoxdan gözləyirsən?

Nisə xala. Salaməleyküm, qadan alım, yox, elə indi gəlmışəm.

Həsənəli bəy. (qayğılı) Hə, hə, salam! otur danış!

(H. Nəzərli).

Göründüyü üzrə, əvvəlcə salamı səhnəyə təzəcə daxil olan Həsənəli bəy verməli idi. Həyəcanlı və qayğılı olduğundan salam verməyi unudan Həsənəli bəyin əvəzinə, bu işi Nisə xala görür və onun yadına salamlaşmağı salır. Bəy də istər-istəməz salam almağa məcbur olur.

"Salam" sözünün mənası. "Salam" – ərəb sözüdür. Salim, yəni salamat, sağlam olmaq deməkdir. "Alə" isə ərəbcə yönelik halı bildirir. "Əssəlamun aleykə", yəni sağlamlığı sənə arzu edirəm, həmişə salamat ol. Əs hissəciyi artıkdir (sözünü) və dili-mizdə heç nə bildirmir.

Əssəlamun sözündəki -un hissəciyi kişi cinsini bildirən sonluqdur. Bu söz tələffüz zamanı dəyişikliyə uğrayaraq "salaməleyk", "salamməlek" şəklində işlənir. Qarşı tərəf isə sağlamlığı müsahibinə yönləndirərək, əslində belə deyir: Valeyküməs-səlami. Bu da "əlek salam", "əleyk salam", "əleykəssalam" variantlarında şifahi nitq-də işlənir.

Ya Allah. Bir sırə hallarda salamlama replikası kimi "Ya Allah!" ifadəsinən istifadə olunur (Allah-taalanın ən gözəl adlarından birinin "Salam" olduğunu yada sa-laq! Burada hər şey əksinə olur və "Salam"ın arxasında dayanan "Allah" kələmi işlədir!). Daha güclü emosiyaların təsiri ilə bu ifadə digər salamlaşma vahidləri ilə birlikdə çıxış edir.

Ədəbiyyat

- 1.Kaşgari M. Divan. I cild, Daşkənd nəşri.
2. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası / filol. elm. dok. el. dər. almaq üçün dissertasiya, Bakı, 2007, 201 s..
- 3.Səmədova K. Nitq davranışında milli-mədəni xüsusiyyətlər / filol. üzrə fəls. dok. el. dər. almaq üçün dissertasiya, Bakı, 1996, 135 s..
- 4.Süleymanlı İ. Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti // Elmi Əsərlər. Bakı, 2013,
s.118-119.
- 5.Ларина Т. Англичане и русские: язык, культура, коммуникация. Москва, «Языки славянских культур», 2013, 360 с..

A.Агаева

Этикеты приветствования

(Теоретический материал для уроков Азербайджанского языка и культуры речи в технических ВУЗ-ах)

Резюме

В древние времена люди при встрече чуть ли не исполняли приватный танец. Они были вынуждены делать это.

Потом появился новый жест: снимать шляпу. Американский исследователь А.Шеффлен пишет, что во время приветствования наблюдаются следующие процессы:

- 1) Человек направляет глаза и лицо к коммуниканту.
- 2) Он поднимает брови вверх.
- 3) Использует слова.
- 4) Пользуется жестами. Например: протягивает руку.

Виды приветствований имеют некоторую национальную окраску. У русских имеется 40 видов. А.М.Кашгари представляет очень интересную информацию о приветствовании тюркских народов. В Азербайджане встречаются разные формулы при встрече:

- Здравствуй, как дела?
-Слава Богу, здравствуем.

Такие диалоги выражают уважение. А как появился обычай касаться головного убора? Дело в том, что в древние времена рыцари при виде своих знакомых, немного приподнимали шлем и показывали лицо. Они хотели, чтобы знакомые узнавали их.

В Азербайджане формулы приветствования встречались и в древней книге, сделанной из коровьей шкуры (в книге «Деде Коркуд»а).

(Далее в статье разъясняются значения некоторых этикетов приветствования).

Ключевые слова: речь, этикет, приветствие, авербальное, коммуникант.

A.R.Agayeva

Greeting etiquette

(Theoretical material for the lessons of Azerbaijan language and speech culture at technical institutes)

Summary

At ancient times people meeting each other almost performed private dance. They were obliged to do it.

Then a new gesture appeared: to take off the hat. An american researcher A.Shefflen writes that the following processes are observed during the greeting:

- 1) He directs eyes and face towards the communicant.
- 2) He raises eyebrows.
- 3) He uses words.
- 4) He makes gesture; for example, holds out a hand.

Types of greeting have some national colour. The Russian have 40 types of greeting. A.M.Kashgari presents very interesting information about the greeting of Turkish peoples. While meeting various forms occur in Azerbaijan:

- Hi, how are the things?
- Thank God, we are healthy.

Such dialogues express respect. How did the custom of touching hat appear? The matter is that an ancient times knights meeting familiar people raised their helmets a little and showed faces. They wanted these people to recognize them.

In Azerbaijan greeting formule were met also in ancient book made from a cow skin (in the book “Dede-Korkud”). Then some meanings of greeting etiquettes are explained in the article.

Key words: speech, etiquette, greeting, non-verbal, communicant.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Yusifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur